

A finnugor népi líráról

A kutatás korlátai

Az uráli vagy finnugor terminus technicus nyelvészeti fogalom, közel húsz kisebb-nagyobb nép nyelvi összetartozására, közös eredetére utal. Ezek a népek az egykori ún. uráli közösségből kiszakadva az elmúlt mintegy hatezer évben fokozatosan önállósodtak, és társadalmi-kulturális vonatkozásokban oly nagy mértékben differenciálódtak, hogy létükben – a nyelven túl – alig maradt valami nyoma az ősi egybetartozásnak.

Hagyományaik, folklóruk archaikus elemeinek párhuzamba állítása korántsem ígér ezért olyan biztos, közös múltra valló eredményeket, mint a nyelvek egybevetése. Az évezredek, az eltérő földrajzi, történeti körülmények, a fejlődés különbségei, a más és más idegen hatások olyan önálló arculatot adtak az egyes népi-nemzeti kultúráknak, amelyekben a régmúlt emlékeit keresni s azokat egyeztetni nehéz és nem kockázat nélküli vállalkozás.

Mindaddig, amíg valamennyi uráli nép folklóját a lehető teljességgel össze nem gyűjtik, nem rendszerezik és történeti szempontok szerint fel nem dolgozzák, az uráli népek költészetének közös vonásairól csak a legnagyobb óvatossággal lehet nyilatkozni. Bizonyos, eredményekkel is kecsegtető vizsgálatok csupán az egymáshoz nyelvileg igen közel eső s egymás közvetlen szomszédságában élő népek költészetének egybevetésétől várhatók, így például az obi-ugorok és szamojédok, a permi és a volgai népek, ill. a balti finnek esetében.

A vélemény- és a képzalkotás nehézségét ebben a kérdésben fokozza az a két körülmény is, hogy: 1. az egyes uráli népek szellemi hagyatékának gyűjtése igen későn kezdődött (általában a XIX. században); 2. a gyűjtés célja és módszere többnyire nyelvészeti érdekű volt. Szerencsére a nyelvész gyűjtőket – igen kevés kivételtől eltekintve – a néprajz is érdekelte, s MUNKÁCSI BERNÁTHoz hasonlóan „nyelvészeti följegyzéseikben kezdetül végig a néppszichológia szempontjából érdekes tartalomra törekedtek.”

A szellemi hagyaték tényleges és szakszerű gyűjtése és kutatása az Oroszország területén élő uráli nemzetiségek körében – néhány nem lebecsülendő régebbi kezdeményezéstől eltekintve – csak a Szovjetunió megalakulása után indult meg.

A jelzett körülmények következménye az, hogy az egyes finnugor népek költészetéből napjainkig minden valószínűség szerint nyomtalanul elenyészett számos hagyomány, esetleg műfaj, s csak egy meglehetősen késői stádiumról alkotható ily módon hiányos kép.

A különféle népköltési gyűjtésekben viszonylag leggazdagabb az epikus anyag, ezért nem véletlen, hogy a finnugrisztikai szempontú folklorisztikai kutatásokban is az epika-kutatás jár az élen. Lényegesen mostohább a többi folklórműfaj helyzete, mind a szövegek száma, teljessége, mind elemzésük tekintetében.

Természetes, hogy az uráli népek sorában kivételes helyzetben van a finn, az észt és a magyar. Szellemi hagyatékuk feltérképezésében, publikálásában és elemzésében eredményeik iskolát teremtőek. Tekintettel arra, hogy a finn, az észt és a magyar folklór – legalábbis egyes műfajaiban – ismertnek számít a világ előtt, kevesebb szó esik róluk, s in-

kább az e tekintetben sokkal erősebben elhanyagolt többi uráli nép költészetéről szólunk bővebben.

A különbség ezek között is jelentős. A mordvin, a cseremisz, a votják és a zürjén népköltészetnek 1917 után saját gyűjtő és kutató gárdája alakult, mindegyikük rendelkezik saját anyanyelvi kiadóval, s az elmúlt fél évszázad során jelentős kiadványokkal gazdagították a külső (finn, magyar, orosz, egyéb), főként nyelvész gyűjtőktől származó anyagot.

A lappok, a szamojédok, a vogulok és az osztjákok szétszórtságuk, kicsinységük, nyelvjárási tagoltságuk s a többi uráli népnél alacsonyabb civilizációs szintjük miatt nem szervezhették meg saját nemzeti tudományukat, s ezért az ő esetükben a kutatás jelenleg is főképpen külső, nyelvész gyűjtők munkáin alapulhat.

Ily módon az uráli népeknek – a nyelvészet genetikus szempontú felosztásától sokban eltérően – három köre alakítható ki: 1. a finn, az észet és a magyar (valamint a népköltészet szempontjából is a finnhez és az észthez vonható kis finnségi népek: a karjalai, a vepsze, a vót, a lív és az inkeri); 2. a mordvin (erza és moksa,) a cseremisz, a votják és a zürjén (ill. a zürjénekhez vonható permják); 3. a lapp (a svéd-, a norvég-, a finn- és az orosz-lapp), a szamojéd (főként a nyenyec, valamint az enyec, a nganaszan, a szölkup és a kamassz), a vogul és az osztják.

Kétségtől a harmadik csoporthoz tartozó népek költészete tartalmaz az európai átlagtól leginkább eltérő, a többi uráli népéhez képest sok vonatkozásban archaikus vonásokat. Műfajstruktúra és tartalom szempontjából is egy fejletlenebb civilizációs fokú, a szóbeliségre nagymértékben ráutalt népcsoportról van szó, amelynek kultúrája ugyan differenciálható, de amely kultúrákban szép számmal akadnak közös vonások is. Miből adódnak ezek? Földrajzi környezetükből, éghajlati kötöttségükből, s ennek valamennyi velejárójából (fagy, sötétség, kiszolgáltatottság a természetnek). Ilyen körülmények között csakis kemény helytállással és józan alkalmazkodással lehet létezni. Az élet fenntartásának módjában (halászat, vadászat és réntenyésztés), amely nem sok választási lehetőséget kínál, legfeljebb az eszközök és alkalmazási módszerek elmaradottabb, illetőleg haladottabb volta jelenthet eltérést. Mindez magyarázatot ad a költészet szerepére, születésének és létezőmódjának kérdéseire, egyben indokolja is szükségszerűségét és különlegességét.

Az északi ember élete javarésztét magányban töltötte, rénjeivel vonulva, csapdát állítgatva, horgász helyére evezve többnyire egyedül volt, a legelők, a tajgák és a nagy folyamok végtelen csendjét a természet hangjain túl csak az ő beszéde, éneke törte meg néha. A társas lét rövidebb idejére, főként a nevezetes napokra, a közös érdekű témák, az egyéni sorsról beszámoló énekek, a nemzetségek összetartozását bizonyító, illetve a különféle ceremóniák (pl. medveünnepi színjátékok) jellegét megadó, az együttlétet szórakoztatóvá tevő műfajok kerültek előtérbe.

A költészet egyszerűen szellemi létszükséglete volt az északiaknak, lappoknak, szamojédoknak, voguloknak, osztjákoknak és a mellettük élő arktikus kis népeknek egyaránt, emberi mivoltuk biztosítékát, egy-egy kis közösség összetartozásának tudatát, a hagyományok és a nyelv fennmaradásának és továbbvitelének egyedüli lehetőségét jelentette.

Ez az, amiben feltétlenül közös az említett népek költészete, valamint abban is egyezést mutat, hogy egy-egy közösségnek jószerint valamennyi tagja költőnek tartható, aki ha újat nem is alkot minden esetben, variációteremtésre feltétlenül képes. Improvizációs készsége fejlett, ezért az improvizációnak mint alkotásmódnak igen nagy a jelentősége.

Sajnos a gyűjtők többsége a rendkívül nagy értékű, de főként közösségi alkotásként jellemezhető epikus költészetén túl az északi népek körében viszonylag kevés lírai megnyilatkozást jegyzett le, a dal természetéről is alig nyilatkozott.

Lappok

A csupán nyelvében finnugor, tisztázatlan etnogenezisű, négy európai országban szétszóródott lappság kultúrájába, költészetébe az ősi, arktikus jellegű vonások mellé bizonyos skandináv, illetve orosz elemek is beszivárogtak, átszöve és motiválva a lapp nyelvű műveltséget.

A lappok egyébként már a néprajzi és nyelvészeti tájékozódás hajnalán érdeklődést ébresztettek maguk iránt Európa tudós és író köreiben, igen kiterjedt irodalom foglalkozik történetükkel, leírásukkal.

A gyűjtők az ő esetükben is főként a mesék, a mondák és a mitológiai anyag gyűjtésére fordították gondjukat, de a lapp líra legjellegzetesebb műfajából, a *juoigos*ból is számosat sikerült feljegyezniük. Ez csak a dallammal együtt teljes értékű énekféleség, tematikailag igen változatos, szorosan összefügg a lappok mindennapi életével (szólhat például szűnyogról, farkasról, de gúnyolhat és hálálkodhat is), szövegrésze gyakran egyetlen rövid mondat, melyet versszerűvé a töltelékszavak alakítanak:

piekka / veikke / kolma / vekko // te / lō-lō / lō / lō
(vihar lesz itt három hétig hej lall-lall lall lall)

Meglepően bizarr, modernnek ható, röpke kis helyzetdal, jellemrajz sem ritkaság a hagyományos lapp lírában.

A szabályos formájú – versként is helytálló – dalok a klasszikus európai irodalom hatására az iskola és az egyház közvetítésével alakultak ki a lapp folklórban, s eredményeztek időnként feltűnően szép, gondolatokban is gazdag, több strófából épülő darabokat.

Szamojédok

A több kis népre tagolódó szamojédság legismertebb tagja a nyenyec, amelynek költészetében a következő műfajok különböztethetők meg: 1. aetiológiai mondák, 2. áldozati imák, 3. mondák, 4. szokásokkal kapcsolatos szövegek, 5. sámándalok és -mesék, 6. mesék, 7. epikus énekek, 8. lírai dalok, 9. rejtvények, 10. újabb elbeszélések.

Egyáltalában nem kizárt, hogy jónéhány műfaj élhet vagy élhetett még a megnevezettekén túl, de a felsoroltak közül is csak néhányval foglalkoztak behatóbban a kutatók. Elsősorban a talán legnagyobb értéket jelentő epikus énekekkel, a *sjudbabccal* (óriásokról szóló történetek) és a *jarabccal* (siratószerű dalok), amelyek jellegüknél fogva az obi-ugor verses epikára emlékeztetnek. A hozzáférhető nyenyec szövegek beható vizsgálata arról győzi meg a kutatót, hogy a népköltészeti műfajok közötti határ nem különösebben merev, s ez legfőképpen a verses epika és a líra vonatkozásában érzékelhető. Egybemosódásuk oka és magyarázata a szövegeket meghatározó, szervező dallam, amely előadásmódban és stílusban is közel hozza egymáshoz az elbeszélést és a dalt. A dallam nélküli szöveg kevéssé költői, tulajdonképpen pusztá cselekményváz, énekelve viszont kiegészül töltelékszavakkal, s így alakul verssé, akárcsak a lapp *juoigos*).

Az alapszövegek általában itt is rögtönöztek, s a töltő elemek nagy hagyományra valló tudatos alkalmazásával igazodtak a kötött ritmusképletű dallamhoz.

Lírai dal egyébként meglehetősen kevés ismeretes, az érzelem és a hangulatok helyett inkább a tények, események játszanak bennük szerepet. Megrendítő hatású, egyedi darabja a szamojéd lírának a KAI DONNER által feljegyzett híres sirám, a kihalófélben levő kamasszok egyik tagjának nemzetsége nevében megfogalmazott búcsúja a világtól és az élettől:

*Ahol vándoroltam,
Fekete hegyeim
messze, ott maradtak.
Vándorutamra
zöld füvet
terített földem.
Fekete hegyeim
messze, ott maradtak,
Fehér hegyormaim
mélán magasodnak.
Erőnk is
lassanként elmaradt.
Nagy nemzetségemből
egyes-egyedül én maradtam.
Rokonaimtól
messze elmaradtam.
Ahol halászgattam,
tavaim
árván maradtak.
Nem láthatom őket!
Hajdani sátorfáim
elkorhadtak.
Sátram szép lapjai
mind kiszáradtanak. Jaj, végük.*

(Fordította: H. KISS JUDIT)

Obi-ugorok

Az obi-ugorok közül a vogulokról tud többet a világ, költészetük is felderítettebb, mint a nyelvileg igen tagolt, ugyanakkor régiesebb és sok szempontból rejtélyesebb hagyományokat őrző osztjákoké.

Népköltészetük műfajstruktúrája szinte teljesen megegyezik, mindkettőben megtalálható: 1. a kozmogóniai monda, 2. a hősének, 3. az ima, 4. a medveének, 5. az állatének, 6. a medveünnepi színjáték, 7. a sorsének, 8. a mese, 9. a rejtvény. Hiányzik a felsorolásból a lírai dal, valamint néhány más közismert folklórműfaj (szólás, közmondás) is, ez a körülmény azonban nem tényleges hiányukat jelenti, inkább talán jelentéktelenségüket a többi más természetű és fontosabb népi alkotáshoz képest.

A kategorizálás ellenére akár a vogul, akár az osztják folklór is sokkal homogénebb, szerves egységet jelentő, élőbb hagyománykomplexum, mint bármely civilizáltabb népé.

Ugyanazok a költői alakzatok (jelzőbokrok, figura etimológicák, ismétlések) jellemzik a különféle műfajokba sorolt verses alkotásokat, énekeket (arokat), egyénieket vagy

közösségeket, a szabadon variálódó szövegek többsége a kötöttebb formájú dalokhoz társul, az epikus művekben legalább annyi a líra, mint a lírai jellegűekben az epikum.

A vogul vagy osztják énekes együtt él és lélegzik a természettel, s azt olyan mélyen ismeri, hogy minden északi állattal azonosulni képes, s a „bőrébe bújva” első személyben beszél mint jávorszarvas, medve vagy daru. Hasonlataiban minden élettelen tárgyat meg-elevenít. Eseményektől áradó elbeszélő költeményeiben is lépten-nyomon akad személyes mozzanat, s leglíraibb alkotásában, életét eldaloló énekében, az ún. sorsénekekben az események alakításával, az előadásmóddal biztosítja a líraiságot.

A sorsének ősi s egyben modern műfaja az obi-ugor népeknek, legalább annyi költődött és enyészett is el belőle, ahány vogul vagy osztják valaha is élt, s a sok ezer színes sorsképből mindössze néhányat rögzítettek a gyűjtők. Választásukat a véletlen, az éppen adódó adatközlő határozta meg.

Így is sikerült rögzíteni néhány világirodalmi remeket, olyan darabot, melynek költői szépségét a közösség is felismerte, és az énekköltő halála után is megőrizte.

A kondai vogul fejedelem pravoszláv hitre térítésének története a XVIII. század elején csendült fel először a meggyötört és megalázott nemzetségek ajkán, de százötven évvel később is énekelték még a vogulok. Hasonló értékű a Tur nevű vogul szerzette ars poetica-szerű ének is, amelyet késő utódai mondtak tollba a feljegyzőnek.

Felfedezést és mélyreható elemzést érdemelnek az esztétikailag magasrendű imák (például a Kazirni osztják sámánő éneke vagy a Könyörgés feltámadásért), amelyekből árad az élet legyőzhetetlen szeretete, az egyes ember ereje, szépsége és esendősége.

A Volga-vidéki nyelvrokokok költészete

A következő népcsoport tagjai a Szovjetunió európai területén élnek, történetük része Oroszország történetének, s ebből következik, hogy kultúrájukat is át és átszővi az orosz műveltség.

Megtelepült, bizonyos fokig civilizált, az orosz állam és egyház által fokozottabban kézben tartott közösségek ezek, mint szibériai nyelvrokokaik. Javarészt földművelők, kelet-európai jobbágyok, akik azonban egykori foglalatosságaikkal sem hagytak fel, a vadászat, halászat gazdagabbá, színesebbé teszi életüket. Költészetük archaikusabb része is a vizekhez és erdőkhez kötődik, de az újabb rétegek már más kultúrák és égtájak igen erőteljes hatásáról árulkodnak.

Noha civilizációs fejlettségük fokát tekintve az egyezések és hasonlóságok sokasága jellemzi együttesüket, az eltérések száma sem jelentéktelen. Egyéni arculatukat nyelvük, származásuk, történetük, kapcsolataik rajzolják meg.

Míg a zürjének – főként északi csoportjaik révén – az obi-ugorokkal és a nyenyecsekkel is szorosabb kulturális és nyelvi közösségben élnek, addig például a tőlük leszakadt délibb permjakok műveltségére és nyelvére is nagymértékben hatott az orosz kultúra. Közismert tény egyébként, hogy a zürjéneket a többi finnugor néphez képest igen korán, már a XIV. században megtérítették a pravoszláv misszionáriusok. Ennek következtében azt lehetne gondolni – sokan így is gondolják –, hogy ezt az európai életformát szívesen és gyorsan elsajátító nép tradícióit is elhagyta és oroszul váltotta föl. Éppen a legújabb gyűjtések győznek meg az ilyen feltételezések megalapozatlanságáról.

A zürjénekekkel ellentétben legközelebbi nyelvrokonaikat, a votjakokat mint konzervatív népet emlegetik a kutatók. Életvitelükre, nyelvükre valóban kevésbé hatottak az oro-

szok, pravoszláv hitre térítésük még a XX. század elején sem volt befejezettnek tekinthető. Sokkal nagyobb mértékben hatottak viszont a votjáságra a török nyelvű népek, déli csoportjaik életvitele egészen közel áll a tatárokéhoz. Ugyanakkor az északi, a Glazov környéki votjákok költészetében számos közös vonást találunk a zürjénekével, sőt egyes archaikus darabok az obi-ugor énekekre emlékeztetnek. Tagadhatatlanul erős nyomai vannak itt az oroszokkal való szoros kapcsolatoknak, együttélésnek is.

A cseremisiz kultúra egészére a csuvasok és a tatárok gyakorolták a legnagyobb hatást, ezt akár mitológiájuk vizsgálata is bizonyítja, még nyilvánvalóbb török kapcsolatokat mutat népdalkincsük melódiavilága és szöveganysága.

A volgai finnugor népek másik tagja, a mordvin, nyelvében és műveltségében is közelebb áll a balti finnekhez, mint az inkább a permi nyelvekhez közelíthető cseremisiz, egyébként pedig mind a moksa-mordvinokra, mind az erza-mordvinokra megkülönböztetetten nagy befolyást gyakorolt az orosz anyagi és szellemi műveltség. Ennek ellenére meglepően sok eredetiséget, mordvin sajátyságot őriz a folklór.

A szokáshagyományokban pedig (például lakodalom) számos közös elem található a cseremisiz, a votják és a zürjén folklór megfelelő műfajaival, de nem tagadható a meg egyezések és párhuzamosságok sora az egész soknyelvű Volga-Káma környéki népi kultúrával sem.

Az uráli népek e csoportjának költészete tipológiailag fejlettebb és differenciáltabb, mint a szibériai csoporté, a szöveg és dallam együttesében a szöveg önállóbb lett, ugyanakkor csekélyebb benne a tölteléksszavak szerepe, és kidolgozottabb az ismétlések rendszere. A folklór archaikus rétegében viszont kevés a tiszta típus, az én-ről szóló mondanóban jelentősebb a külső világ szerepe, mint az alanyi vonatkozás, az alkotásmódot tekintve pedig változatlanul dominál a rögtönzés.

Zürjének

A XIX. század orosz utazói és műkedvelő etnográfusai lesújtóan vélekedtek a zürjén folklórról, megtagadva tőle az eredetiséget és az esztétikai értéket is.

A módszeres s legfőképpen zürjén tudósok által folytatott gyűjtő és feldolgozó tevékenység fokozatosan eloszlatta az elterjedt előítéleteket, és igen sok ágú, színes, részben eredeti, részben a kölcsönzéseket önállóan továbbalkotó folklórkincset hozott felszínre.

A zürjén népi lírát is erősen átszövik az epikus elemek. A szokásokhoz kötődő különféle dalok (*šilankivok*) mind előadásmódjukat, mind szövegépítésüket tekintve közel állnak a tárgyalt szibériai énektípushoz. A *berdedčankiv* 'sirató szó, dal' például már eln4vezésében is tökéletes megfelelője a nyenyec *jarab*nak. Csupán formailag gondosabban kidolgozott, s dallam nélküli voltában szöveggént is helyt áll. A halottsirató dalok között költői teljesítmények is akadnak, de a sirató személyt azért minden esetben kötik a hagyományok, bizonyos kötelező fordulatok, szerkezeti előírások. Így minden sirató dal három részre tagolódik: kezdetre (a szomorú tény megállapítására), elbeszélő részre (az elhunythoz intézett kérdésekre), befejezésre (az itt maradottak bánatának kifejezésére).

Az epikához sorolt *nurankiv* 'önmagáról dalolt szó, ének', a sorsének rokona, amelyet főleg a réntenyésztő északi zürjének énekelnek. Nyelvi eszközeik formálását, előadásmódját tekintve ugyanakkor alig különbözik a siratóktól, pusztán csak nem alkalomhoz kötött, s legszebb darabjai elszakadva létrehozóiktól teljesen közösségi kincssé váltak.

Az improvizációnak mint alkotás- és előadásmódnak alig kisebb a szerepe, mint a már tárgyalt népek esetében.

A zürjén népi líra újabb, kötöttebb formájú, strófikus rétege is igen gazdag és egyéni színezetű, mintegy formai előzménye, mintája az újabban kialakult műköltészetnek.

Votjások

„A kámai nemzetiségeknél monoton, összefüggéstelen oj-ej-ej üvöltésen kívül nincs semmi különleges, a népköltészet helyén nagy üresség tátong” – állította többek között a votják líráról egy dilettáns orosz etnográfus 1852-ben.

„A dal (*kirdzan*) mindenkivel megbarátkozik” – felel erre az állításra a dalról szóló számos votják közmondás közül az egyik.

A dal valóban barátja, vigasza és öröme volt az egykor kevés jót ismerő votjáságnak, a kánok, majd a cárok rabságában sýnlódó kicsiny népnek, s nem túlzás az az állítás, hogy a bölcsőtől a koporsóig kísérte szárnyára kapva életének apró eseményeit is.

Legjelesebb kutatója, a költő és tudós GERD KUZEBAJ így ír népe dalairól: „A votják élete, mindennapi nehéz munkája elszakíthatatlan kapcsolatban van a dallal. És gyakran nem tudod, hol végződik a nehéz munka és hol kezdődik az ének, hol kezdődik a munka és végződik az ének. A votják legjelentéktelenebb lépését is dallal jelöli. Ha valaki soha nem láthat votjákat, sem hajlékát, sem ivadékát, sem vidékét, de olvassa dalait, úgy érzi, jól megismerte őt, megismerte mindennapi életét, kunyhóját, szegényes földjét, és ami a fő: megérzi, hogy a dalokon keresztül szíve legrejtettebb szögletébe is beengedte őt a nép. A votják zárkózott ember, soha nem osztja meg idegennel azokat a gondolatait, élményeit, amelyek nyugtalanítják, legyen ez bármilyen nehéz, fekdjön bár szíven kőként a keserűség – ő mindezt egyedül viseli el. De mikor övéi között, családjában vagy vendégségben van, s különösen mikor ünnep idején iszik a házi készítésű *arakból*, felismerhetetlenné válik. Énekelni kezd, s mondja, dalolja a vég nélküli dalokat, mondákat. Hallgatva őt úgy tűnik neked, hogy egy ezerszínű világ nyílik ki előtted, mely eddig szíve mélyén rejtőzött. Olvasva dalait úgy tűnik, hogy a votják nép részletes naplóját olvasod, érzéseinek, hangulatainak, élményeinek naplóját. Egyetlen mozzanat sem marad árnyékban, nem marad színes vonásokkal megrajzolatlanul ebben a naplóban.”

A gyűjtők közül MUNKÁCSI, majd később GERD is megfigyelte s meg is jegyezte, hogy minden jobb énekes képes improvizációra. Bizonyos alkalmak bármely votják férfit vagy nőt egyenesen köteleztek a dalköltésre. A bevonuló katona, a férjhez menő lány, a vendéget fogadó, majd búcsúztató háziasszony a szükséges pillanatban egyaránt improvizált.

A votják dalkincsben jól elkülöníthető az egyszerűbb dallamú, szövegében régiesebb északi és az igen erős török hatásról tanúskodó déli dal. Az előbbi formájában is kötetlen, szabad szótagszámú, általában rímtelen, az utóbbi viszont szabályos felépítésű és szerkesztésű vers.

Az északi típusú dalok éppúgy nem tisztán líraiak, miként például a tárgyalt zürjén dalok, a leíró és az epikus elemek jelenléte bizonyos fokú puritánságra utalnak s ezzel határozottan elválasztják a klasszikus lírától. Említést érdemel az a sajátos körülmény, hogy egyes régies, eredeti szerepkörüket elvesztett dalok új körülmények között új funkciót kapva élnek tovább. Ilyenek például a lakodalom szokásanyagában a vadászdalok.

Cseremiszek

A cseremiszi folklór legismertebb és legalaposabban elemzett műfaja a dal (*muro*). Igaz, a vizsgálatok elsősorban a dallamra irányulnak, s annak jellegzetességeiben igen erőteljes török hatást találnak, amelyre a cseremiszi dallam épül. Ezért az ugyancsak számos keleti vonást mutató magyar népzenevel állítják párhuzamba.

A szövegekre kevesebb figyelmet fordítottak a kutatók, noha ezek esztétikai érték szempontjából nem maradnak a zene mögött, és minden szempontból megfelelnek a klasszikus népdalról kialakított fogalmaknak.

A cseremiszi dalok számos vonásukban egyeznek az ugyancsak török hatásra kialakult déli votják négy sorosokkal, csupán formailag gondosabban kidolgozottak, s a lírai témát hosszasan fejtegetve, variálva, általában több szakaszosak.

Az indító természeti kép nem henye dísz, hanem a Volga menti nép látásmódjának, környezetismeretének költői bizonyítéka, amely minden esetben úgy fogalmazódik meg, hogy összefüggése a dal szubjektív mondandójával szerves legyen, igazolva ilyképp az ember és a világ egybetartozását, szétválaszthatatlanságát:

*Egy nyírfából két nyírfa nő,
négy levele együtt játszik.
Ha ketten együtt lennének,
a négy szemünk együtt játszana.*

A cseremiszi dalt rendkívül nagy tematikai változatossága miatt a szövegek alapján szinte lehetetlen osztályokba sorolni. Tény, hogy alkalmakhoz nincs kötve, s bármely dal szabadon énekelhető bárhol, az énekes kedvétől, hangulatától függően. Nehezen képzelhető el olyan élethelyzet, esemény, amelyről ne született volna dal cseremiszi földön, s feltűnően sok a filozofikus hajlamú, az elmúlás témáját megéneklő vagy az élet értelmét-értelmetlenségét vitató szöveg.

A formai eszközök között feltétlenül említést érdemel az ismétlés, amelynek skálája a legegyszerűbb szó-, illetve mondatismétléstől, az ellentétbe forduló, fokozó változatokig igen széles.

Az ismétléses alakzatokat tartalmazó dalok között gyanítható a cseremiszi dal legarchaikusabb rétege, amely esetleg genetikusan is kapcsolatban lehet a nyelvrokon népek lírájával.

Mordvinok

A Volga-Káma környéki népek közül a legnagyobb elismerést a mordvinok népköltészete aratta a múlt tudósai körében. Gazdagsága, műfaji változatossága, a megformálás tökéletes volta orosz, finn és más kutatóknak is feltűnt.

Ez a – lélekszámban a már tárgyaltakhoz képest meglehetősen tekintélyes – nép tulajdonképpen igen megosztott, két egymástól hagyományaiban és viseletében is meglehetősen eltérő, nyelvben is különböző csoportra tagolódik, s valamennyi nyelvrokona közül (talán csak a permjakot kivéve) az eloroszodás legelőrehaladottabb fázisába jutott.

Valóban gazdag folklórja, amelynek anyagát mintegy tizenöt-húsz kötetben a hetvenes években bocsátotta és bocsátja közre a mordvin tudósok kollektívája, műfajstruktúráját tekintve a le európaibb jellegű – a már említett népekhez képest, s a nyilvánvalóan erős orosz, gyengébb török, és kimutathatóan egyéb hatások mellett híd a balti–finn népek költészete felé.

„Európaisága” ellenére meglepően sok archaikus – talán finnugornak is tartható – vonást őriz, igen dúsak verses epikájának egyes jegyei, mitológiájának maradványai, lírai és szokásköltészetének bizonyos darabjai nem különülnek el élesen attól a költészettípustól, amely kisebb-nagyobb mértékben más uráli népeknél is megfigyelhető volt.

Úgynevezett tiszta műfajt találni a mordvin folklór régies verses formái között is nehéz, ezért terjedtek el a kevéssé szerencsés lírai-epika vagy epikus-líra-féle elnevezések. Versformai megoldásaikban sem jelentősek az eltérések a verses epika (elbeszélő költemények, balladák) és a lírai dal (*moro*) között.

A mordvin folklórból talán a siratók tettek szert a legnagyobb népszerűsége. Ez a kifejezetten improvizációs lírai műfaj egyes híres népénekesei esetében a tökély olyan fokára emelkedett, hogy neves politikusok halálakor a központi szovjet sajtó címdalán közölte az egész ország fájdalmát, megrendültségét kifejező mordvin siratóéneket. Kirov meggyilkolásáról a legszebb mordvin siratók szellemében és fordulataival emlékezett meg J. P. KRIVOSEJEVA, minden idők legjelesebb mordvin nótafája.

A szokások és alkalmak dalai közül különösképp a lakodalmiak érdemelnek figyelmet. A lányát búcsúztató anya s az anyjától búcsúzó leány egymásra felelő énekei epikumukkal együtt – azaz az elmúlt gyermeki s az elkövetkező asszonyi élet fordulatainak elmondásával – mélységesen emberiek, az anyai szeretet és a gyermeki ragaszkodás költőileg is gondosan megmunkált, megrendítő dokumentumai.

Az európaizálódott finn, észt és magyar népköltészet

A finnekből, észtekből és magyarokból álló harmadik csoport tagjainak együvé sorolását az egész uráli közösségen belül elfoglalt megkülönböztetett helyzetük, államalkotó nemzeti voltuk indokolja, de a csoporton belül a finnek és észtek együttemlegetését kultúrájuk és nyelvük nagyfokú közelsége is jogossá teszi.

Ezek a népek hírnevet, ismertségüket a világ előtt nem kis mértékben költészetüknek, művészetüknek köszönhetik, nemzeti tudatuk formálódásában – különösképp a finnek és az észtek esetében – komoly szerepet játszott a népköltészet. Köztudott, hogy a *Kalevala* és a *Kalevipoeg* valóságos nemzetteremtő erők voltak, s mindkét eposz koncentrátuma a finn, illetve az észt folklórnak és mitológiának. Szintézisjellegükből következik, hogy kevéssé alkalmasak egy-egy műfaj vizsgálatára, eredményes kutatás ezért csak azon az anyagon alapulhat, amelyből az eposzokat összeszerkesztették. Közismert tény az is, hogy noha eposzokról van szó, LÖNNROT is, KREUTZWALD is igen szép számú lírai dalt olvasztott be az eposzba, de ezzel az eljárással sem váltak hűtlenné a népi szellemhez és alkotásokhoz, mert – mint láttuk – a többi uráli nép régies költészetében sincs merev határ a líra és az epika között.

Finnek

A finn népi líra vizsgálatára a legalkalmasabb gyűjtemények egyike az ugyancsak Lönnrot szerkesztette *Kanteletar*. Ennek dalai (*laulu*) már művészi tökélyre fejlesztett, versként is magasrendű költői alkotások, amelyekben a szövegek többsége gyakran eredetibb, mint – az ősi *Kalevala*-dallamok kivételével – a finn népdalkincs különféle idegen hatásokról tanúskodó zenei anyaga.

Itt a költői eszközök sorában az alliterációk valóságos rendszere helyettesíti az ősi pusztai szóismétléseket, illetve töltelékszavakat, a sorismétlések helyébe variációk, szin-tagma-szinonimák léptek. Szabályozódott a ritmus is (általában nyolc szótagosra), s a vers tudatosan szerkesztetté vált, sokszor kétrészesre, valamilyen kérdést felvető előkészítő, illetve a megoldást tartalmazó befejező szakaszra. A finn dalok többnyire többsorosak, nem szakadoznak strófákra, s így nagyobb lélegzetű, mondatsorokból épülő gondolatok kifejezésére is alkalmasak, ezért inkább meditatív-moralizáló jellegűek, s csak ritkábban röpké hangulatok dalba foglalásai. Különleges értékűek a dalról, a dalolásról szóló népi ars poeticák, amelyek egyébként a többi uráli folklórban is megtalálhatók. A *Kanteletar* talán leghíresebb darabja a „*Kantele születése*”:

*Hazudnak, azt mondom rájuk,
S haszontalan jár a szájuk,
Kik a lantról azt fecsegik,
Kanteléről rebesgetik,
Hogy szerzé agg Vejnemöjnen,
S úgy képzé az öreg-isten
Valami nagy hal hátából,
Csuka erős állkapcsából.
Fájdalom volt a szerzője,
Szenvedés a készítője,
A fogóját gond csinálta,
Csalódásból van a fája,
Húrjai a szív keserve,
Bú-szegekkel van kiverve.
Azért nem cseng lantom szava,
Örömrül nem dalol soha,
Azért sír-rí búsan, árván,
Kedv nem csapong száraz fáján,
Mert a bú volt édes anyja –
Örökös a bánat rajta!*

(Fordította: BÁN ALADÁR)

Mindebből következik, hogy a finn dal is epikusabb jellegű, nyugalmasabb menetű, mint például a cseremis (vagy akár az észti és a magyar is), s bármely témáról többet mond el szavakkal, mint képekkel vagy célzásokkal.

A hagyományá jegecesedett formai előírások (ritmus, alliteráció) olyan versszerző hagyományá és erővé váltak, hogy segítségükkel – a *Kalevala*-runók dallamára – híres finn népénekese könnyedén improvizálnak, akár variánst egy adott témára, akár teljesen új szöveget is.

Észtek

Az észti dal (*laul*) bizonyos – ritmusban, alliterációs hajlamban jelentkező – egyezések ellenére jelentősen különbözik a finntől, más mentalitás hordozója, más népi sors tükrözője.

Dinamikusabb, mozgékonyabb, felépítésében egyszerűbb, többnyire kis terjedelmű. Az érzések, a hangulatok és az indulatok rajzában szűkszavúbb és szókimondóbb, mint a finn, skálája a mélységes szomorúságtól a dévaj örömig, sőt a pikantériáig terjed, s társadalmi, történeti mondanivalót éppúgy megszólaltat, mint az emberi élet bármely rezdülését.

Az új stílusú, igen elterjedt és népszerű dalok mellett némiképp háttérbe, pontosabban az Ész SZSZK peremeire szorultak a régies, igen egyszerű dallamú szövegek, amelyek lényegében itt is – miként a finneké is – improvizációk. Az ősi dalköltési gyakorlat legismertebb, gyakran előadott, ma is élő műfaja az ész folklórban is a sirató.

Magyarok

A magyar népi lírára – a legenda szerint – már a XI. században felfigyelt egy Magyarországon tartózkodó térítő, GELLÉRT püspök. A szájából feljegyzett „magyarok szimfóniája” kifejezés egy kézimalommal dolgozó leány énekére, dalára vonatkozik, amely éppúgy lehetett munkadal, mint bármely más, alkalomhoz nem kötött népdal is.

A XV. században keletkezett dalt Mátyás királlyá választásáról az írásbeliség is megőrizte. A XVI. században SYLVESTER JÁNOS tollából fennmaradt egy tudós észrevétel is egyik jellegzetes lírai műfajunkról, a virágénekről, amelyről KÉPES GÉZA így nyilatkozik: „A virágének már a vogul regék legrégebbi rétegében felbukkan, nem nehéz bennük meglátni azoknak a népi szerelmes daloknak őseit, amelyek egyébként kisebb-nagyobb (inkább nagyobb) változásokkal a legújabb korokig megmaradtak: világosan felismerhető bennük az, ami ősi, tehát a latin hatásokat jóval megelőzve született.” Megállapítását ész, vogul, cseremisz és magyar példákkal támasztja alá.

A XIX. század elejének egyik nagy magyar gondolkodója és költője, KÖLCSEY FERENC tanulmányban elemzi a magyar népdal természetét, s a népdalból nő ki a múlt század közepén PETŐFI révén a világirodalom szintjére emelkedő magyar irodalom.

A modern magyar lírának is ihletője maradt a népdal, ADY ENDRÉnek, JÓZSEF ATTILÁnak, s napjaink költőinek életművében éppúgy jelen van a dalszövegek képi világa és ritmusa, mint nagy kortársaik, BARTÓK BÉLA és KODÁLY ZOLTÁN zenéjében a magyar népi dallamkincs.

Természetes, hogy a magyar népdal szöveganyaga is igen sokrétű, és számos szempont alapján lehetne osztályozni. Eredet és kronológia szerint éppúgy jelenlevő benne – legalább is nyomaiban – az uráli örökség, mint az erre ráakódó igen erőteljes török, szláv, balkáni, nyugati és egyházi énekgyakorlat és hagyomány. Mindez persze inkább a dallamokon, mintsem a szövegeken mérhető le. Nagy idők emlékét őrzik a gyermekdalok, ma már sokszor érthetetlen szövegbetétekkel, indulatszavakkal, vagy éppen a samizsmusra emlékeztető motívumokkal („sípbal, dobbal, nádi hegedűvel” való gyógyítás), bizonyos szokásokhoz kötődő dalok (például a regölés), de ide vonhatók a siratók is, amelyek az improvizációs készség legigazabb próbakövei és fenntartói.

Az alkalomhoz nem kötött dalok száma igen nagy (mintegy százötvenezer szövegváltozatot gyűjtöttek össze), gondos szerkesztés, formai fegyelem, szabott ritmus, változatos rímek, színes fantázia, a természeti jelenségek és az emberi élet eseményeinek harmóniája jellemzi többségüket – a líra tiszta típusai. Általában újabb keletűek, noha szövegük gondos vizsgálata felszínre hozhatná a régi dalgyakorlat bizonyos vonásait, fordulatait is belőlük, úgy mint hajlamot az ismétlésre, alliterációra. A legelső magyar

verses nyelvemlék, az Ómagyar Mária-siralom, bár vallásos tartalmú szöveg, szemléletében, nyelvi anyagában, sőt formájában is ősi műfajra rezonál, a fiát elvesztő anya sirató énekére. Az alliteráció, a figura etimologicák, a természeti párhuzam (azon belül azonosítás, fokozás) az áhítatban és az új dalköntösben is valami ősit őriznek:

„Világ világa,
Virágnak virága,
Keserűen kinzatul,
Vos szegekkel veretül.”

(részlet)

Hagyomány és újítás

A fenti áttekintésben az uráli nyelvközösség valamennyi ismertebb tagjának költészetéről szó esett. Összegezőképp megállapítható, hogy a három nagyobb csoportba sorolt uráli nép folklórjában a líra két elkülöníthető rétegre bontható: egy régi és egy új stílusúra.

Az előbbi a folklór osztatlanabb korszakából való, abból az időből, amelyben a közösségből még kevésbé vált ki a személyiség, s az egyéni mondandó előadását szokások szabták meg. Az éneket ekkor alkalomadtán bármely tagjától el is várta a társadalom. Ezen a fokon az egyszerű dallammal együtt született a szöveg, de a dallam szabta meg a szöveg formáját, lüktetését, és a dallam volt az időtállóbb. A szöveg maga lehetett egészen primitív, pusztá tényközlés, sok töltelék- és indulatszóval, esetleg mágikus erejű kifejezéssel. Az egybemosódó műfajok között az epikai jellegű volt a domináns, s éppen ezért áthatotta az egykori, meglehetősen önállótlan lírát is. A lírához legközelebb álló vagy annak tartható sorsénekek, sámánénekek, imák és siratók mindegyike személyhez kapcsolódó, az énekes vagy saját élettörténetét adja elő élete derekán, végén, nevezetes napjain, válságos időszakban, betegség esetén, valamely funkció gyakorlása közben, vagy erősen szubjektív színezettel búcsúzik valakitől, valamitől. Ha éneke szép vagy a szerző nevezetes személy, halála után is tovább éneklék szövegét, de az ilyenkor már némiképp objektiválódott. Ez az a daltípus, amely hatalmas ívben egybefogja – s talán egybe is kapcsolja – az uráli nyelvcsalád népeit a Jenyiszejtől a Dunáig. A rokonság persze nem szembeötlő, az eredeti dalopus mindegyik népnél erősen módosult az idők során. Amit talán mégis érdemes lenne összemérni bennük: a melódia mozgása s kapcsolata a szöveggel, az ismétlésre való hajlam, a lírai és epikai elemek szétválaszthatatlansága, a szövegen belül bizonyos nyelvi megoldások egyöntetűsége, figura etimologicák, indulatszavak alkalmazása, de legfőképpen az éneklés gyakorlata és módja: a rögtönzés. Mindez természetesen nem csupán uráli sajátság, bármely más hasonló társadalmi körülmények között, ugyanazon civilizációs fokon élő népnél, népcsoportnál kialakulhat megegyező költésmód és daltípus. De talán nem kell mindig kölcsönzésre, átvételre gondolni; az igen hasonlóan is lehet valami – elsősorban nyelvben és dallamban, illetve a kettő szimbiózisában – megfogható közösség és tovább öröklődő egyéniség.

Az uráli népek költészetének újabb rétege már csak néhány szállal kötődik az ősihez, s közvetlen kapcsolatban mindössze az egymás szomszédságában élők folklórja maradt. Az „új stílus” már mindegyikükénél késői fejlemény, s végső soron egy fejlettebb társadalom és civilizációs szint terméke. A folklór ekkor már osztottabb és differenciáltabb, visszaszorul benne az epika, s kikristályosodik a sokszínű, dinamikus líra. Létrehozója a

közösségből mind jobban kiváló, elkülönülő személyiség. Dallama és szövege is sokszorozódott, formája csiszolódott, kötetlenségét kötöttség váltotta föl, ritmusa szabályozódott, és megjelent benne a rím is. Egyidejűleg lazult a dallam és a szöveg kapcsolata, mind a két összetevő akár önmagában is élményt nyújthatott mint zene, illetve vers. Mindazonáltal ebben a fejlettebb folklórban is továbbélnek bizonyos tradíciók, a régi stílus egyik-másik eleme, csak magasabb szinten, tudatosan alkalmazva. Ilyen az ismétlés, a párhuzam és a gondolatritmus.

Az uráli népek hagyományos költészete, vagyis folklórájának teljessége – forrása és állandó ihletője műköltészetüknek. Igen sok feltárni valót rejt magában a szaktudomány és a nagyközönség számára is.

A finnugor népek életével, műveltségével, irodalmával a folklór ismerete, tanulmányozása nélkül nem lehet, nem is érdemes foglalkozni. Ez nem saját felfedezés, de mindenki maga is rájön, ha közelebbi ismeretségbe akar kerülni valamely rokon néppel. Amikor a „Népek meséi” sorozat részére összeállítottam a votják mese- és mondakötetet (*Vatka meg Kalmez*. Budapest, 1974), végigbongésztem mindent, amit csak elérhettem a votják folklórból, folklórról. Mindezt tiszszerezve kellett megtennem, amikor belevágtam az „*Urali (finnugor és szamojéd) mondák és regék*” (Budapest, 1984) két terjedelmes kötetének elkészítésébe. E munkák eredményeként készültek aztán tanulmányaim a finnugor eposzokról s a népi líráról is. Bízom benne, hogy lesz majd vérbeli, hivatásos kutatója a finnugor népek többsége folklórára kiterjedő témának.

